

Ігор Павлюк,

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0001-8698-3498>

e-mail: pavlyuk196767@gmail.com

ТОПОС СТРАХУ В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТІВ (ВІД ІВАНА ФРАНКА ДО ТАРАСА МАТВІІВА)

У статті досліджується функціонування страху як культурно та поетично кодифікованого топосу в українській літературі від кінця XIX століття до сучасності. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю системного осмислення страху не лише як теми чи емоційного стану, а як структурного елемента художнього мислення, що відображає історичні, соціальні та екзистенційні трансформації національного досвіду. Предметом аналізу є семантичні, образні та функціональні прояви топосу страху в поетичних текстах різних історичних епох. Проблема дослідження полягає у виявленні закономірностей формування й трансформації топосу страху, а також у з'ясуванні його ролі в організації поетичного тексту як метафізичного коду культурної пам'яті. Методологічну основу становлять моделі топіки, екзистенційної філософії, герменевтики та структурно-семіотичного аналізу, що дають змогу інтерпретувати страх як багаторівневий феномен — від психологічного переживання до смислового ядра тексту. У результаті дослідження встановлено, що топос страху в українській поезії має багатовимірний характер і охоплює екзистенційні, соціальні, історичні, психологічні та метафізичні аспекти. У творчості Івана Франка він постає як складна система моральної тривоги та духовного самопізнання, тоді як у модерністів початку XX століття відображає культурну кризу й історичні, зокрема воєнні, травми. У сучасній поезії, зокрема в ритмопрозі загиблого поета-воїна Тараса Матвіїва, страх набуває колективного й воєнного виміру, поєднуючи особистісний досвід із національною пам'яттю. Наукова новизна полягає в комплексному аналізі топосу страху як структурної категорії української поезії в історичній перспективі та виявленні його трансформацій від індивідуального переживання до культурного архетипу. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розширенням корпусу текстів, міжкультурними порівняннями та поглибленням аналізу емоційних топосів у літературі.

Ключові слова: топос страху, українська поезія, екзистенційна поетика, культурна пам'ять, емоційні структури тексту, Іван Франко, Тарас Матвіїв.

Вступ. У сучасному гуманітарному знанні проблема емоційних структур тексту дедалі частіше стає предметом міждисциплінарного (літературознавство, філософія, культурологія, психологія) осмислення. Особливе місце в цьому контексті посідає феномен страху як універсальної екзистенційної константи, що супроводжує людину впродовж усієї історії її духовного самовираження. У літературі, зокрема в поезії, страх виступає не лише як індивідуальний психологічний стан, але і як усталена смислова структура, що набуває ознак топосу — повторюваного мотиву, символічного «місця» культурної пам'яті, в якому концентруються колективні досвіди тривоги, небезпеки, загрози та межовості буття нації. Українська поезія, сформована в умовах історичних катаклізмів, колоніального тиску, національно-визвольних

змагань і воєн, виробила специфічну модель репрезентації страху, що поєднує особистісне й колективне, метафізичне й конкретно історичне. Від лірики Івана Франка, де страх часто постає як внутрішній конфлікт між обов'язком і безсиллям, через модерністські трансформації початку XX століття та екзистенційний вимір поезії другої половини XX століття (зокрема у творчості Василя Стуса) — до сучасної воєнної поезії, представленої, зокрема, текстами Тараса Матвіїва, топос страху зазнає складної еволюції, зберігаючи при цьому свою семантичну стрижневість.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю системного аналізу страху не лише як мотиву чи теми, а саме як топосу — культурно й поетично кодифікованої структури, що функціонує в різних історичних періодах, трансформую-

чись відповідно до змін соціального та екзистенційного досвіду. Попри наявність окремих праць, присвячених емоційній концептосфері або екзистенційним вимірам української літератури, питання топосу страху в українській поезії досі не отримало належного комплексного висвітлення: нема навіть окремої монографії тощо. І тому метою цієї статті є дослідження топосу страху в українській поезії від кінця XIX століття до сучасності, зокрема в текстах Івана Франка та поета-воїна Тараса Матвіїва, а також виявлення його семантичних, образних і функціональних трансформацій. Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання таких завдань: окреслити теоретичні засади поняття «топос» у сучасному літературознавстві; визначити особливості репрезентації страху як емоційного та культурного феномену; проаналізувати ключові поетичні тексти різних (ключових) періодів історії з огляду на специфіку функціонування топосу страху; простежити еволюцію його смислових і образних модифікацій. Методологічну основу дослідження становлять дискурси топіки (Ернст Роберт Курціус), екзистенційної філософії (Сьорен К'єркегор, Мартін Гайдеггер), а також елементи герменевтичного й структурно-семіотичного аналізу. Застосування цих підходів дає змогу розглядати страх не лише як психологічний стан ліричного суб'єкта, а як структурний компонент поетичного тексту, що формує його смислову організацію та інтерпретаційний потенціал. Таким чином, дослідження топосу страху в українській поезії відкриває можливість глибшого розуміння не лише індивідуальної творчості окремих авторів, але й ширших процесів формування національної культурної свідомості, в якій страх постає як один із ключових маркерів історичного досвіду та екзистенційної напруги буття.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблема страху як багатовимірного феномену перебуває в центрі сучасних гуманітарних досліджень і розглядається у філософському, психологічному, лінгвістичному та літературознавчому дискурсах. У контексті української літератури ця проблема актуалізується у зв'язку з історичними травмами, соціально-політичними трансформаціями та воєнним досвідом. У теоретичному полі страх інтерпретується як універсальний екзистенційний концепт, що структурує як індивідуальну, так і колективну свідомість. Вивчення топосу страху в українській поезії XX–XXI століть спирається на широкий спектр джерел, що дає змогу прос-

тежити його еволюцію від класичних історико-літературознавчих оглядів до сучасних аналітичних досліджень. Класичний англomовний огляд української літератури XX століття дає змогу розглядати мотиви страху та тривоги як структурні елементи художньої форми літературних творів того періоду [Kyzylova V., Vasylieva M., 2023]. Документування творчості українських поетів 1920–30-х років, більшість із яких стали жертвами репресій, демонструє, що тема страху проявляється як особистий і колективний досвід тривоги, включаючи страх фізичного насильства, арешту та розстрілу, культурного знищення та втрати національної ідентичності. Поетика страху передається через метафори, символи, ритмічні розриви та алітерації, а також іронічно-трагічні чи горорні мотиви [Luckyj G. S. N., 1992]. Дослідження Наєнка підкреслює, що поетика — це дослідження структури твору, стилю та художнього мислення автора, які, формуючи емоційний ефект на читача, створюють методологічну основу для аналізу того, як страх впливає на сприйняття поезії [Наєнко М., 2010]. Аналіз навчально-методичного посібника Слюніної дає змогу окреслити контексти, у яких проявляються страх та екзистенційні кризи, через огляд розвитку жанрів і тематики XX століття [Слюніна О. В., 2014]. Дослідження сучасних авторів, які аналізують страх у творах для дітей і юнацтва, пов'язаних із Голодомором 1932–1933 рр., виділяють конкретні та метафізичні страхи, а також демонструють способи їх художньої трансформації через символи, метафори та психологічний аналіз [Sabat H., Kravchenko L., Lazirko N., Zvarych V., Vovk O., 2025]. Порівняльний аналіз репрезентацій універсальних літературних образів частково охоплює екзистенційні моделі переживання страху та боротьби [Pavlyshyn M., 2025]. Сучасна українська поезія у контексті війни 2022–2025 рр. демонструє, що топос страху у творах сучасних авторів поєднує реакцію на травматичний досвід із довшою культурною традицією переживання насильства, продовжуючи історію мотиву від Івана Франка та поетів Розстріляного відродження до сьогодення [Розстріляне відродження, 2008]. Таким чином, хронологічний аналіз джерел демонструє, що топос страху в українській поезії є багатовимірним культурним феноменом: він проявляється у фізичному, психологічному та естетичному вимірах, трансформується в художні символи та метафори, і його осмислення еволюціонує від класичного літературознавства до сучасного аналізу дитячих та військових текстів.

Основна частина, результати дослідження.

У традиції української літератури страх часто набуває форм колективного переживання, пов'язаного з історичними травмами, репресіями та війнами. Він стає одним із ключових інструментів соціального контролю, адже саме страх, як слушно зауважено у публіцистичних і філософських рефлексіях, є «головною зброєю тоталітарних режимів». У цьому контексті показовими є такі явища, як цензура, донос як соціальна практика, а також феномен самоконтролю, що виникає під тиском зовнішньої загрози. Страх тут перестає бути лише емоцією і трансформується в топос — усталений культурний механізм організації поведінки й мислення. Водночас українська література демонструє і протилежну тенденцію — подолання страху через слово, віру та творчість. Релігія і література в цьому сенсі функціонують як взаємопов'язані способи опору: вони не лише фіксують страх, але й надають йому сенсу, трансформуючи його в досвід духовного зростання. Довіра до вищого порядку буття, до Божого провидіння, знімає екзистенційну напругу, переводячи страх із площини хаосу в площину смислу. Таким чином, страх стає не лише негативною категорією, але й точкою входу в глибші рівні буття.

1. Звернення до поетичної спадщини Івана Франка дає змогу окреслити одну з найскладніших і найглибших моделей функціонування топосу страху в українській літературі. У його текстах страх не є периферійним мотивом — він інтегрований у саму структуру світобачення, виступаючи маркером межових станів буття, внутрішнього розламу, історичної напруги та духовного пошуку. У вірші «Човен»¹ страх постає як фундаментальна екзистенційна категорія. Формула «нині страх, а завтра біль» є концентрованим вираженням життєвого досвіду, в якому страх стає не випадковою емоцією, а онтологічною умовою існування. Човен, що «понад власним гробом вічно ховзається», є символом людини, приреченої на рух у невизначеності, між життям і смертю, між надією і приреченістю. Тут страх пов'язаний із відсутністю метафізичної опори, з усвідомленням безцільності або недосяжності цілі. Водночас важливо, що цей страх не паралізує, а співіснує з імперативом руху («*вік борись, плисти не кинь*»), формуючи своєрідну етику існування всупереч.

¹ Тут і далі вірші досліджуваних авторів (окрім віршів Тараса Матвіїва) цитовані із сайту «UA Zone. Поетика. Бібліотека української поезії» (URL: <http://poetyka.uazone.net>).

Інтимна лірика Франка демонструє ще складнішу форму страху — страх перед силою почуття, перед руйнівною красою і пристрасстю. У вірші «Я не тебе люблю...» страх постає як естетико-еротичний феномен: «*аж страх! аж страх!*» — це реакція на зіткнення з ідеалом, що перевищує можливості суб'єкта. Краса тут водночас приваблює і лякає, відкриваючи безодню, в якій поєднуються насолода й загроза. Аналогічну модель маємо у вірші «Тричі мені являлася любов», де третя постать любові поєднує в собі привабливість і страхітливність: «то разом страх бере, душа холоне». Цей страх є не зовнішнім, а внутрішнім — це страх перед втратою контролю, перед поглинанням, перед зникненням у власному почутті.

Особливого значення набуває раціоналізація страху у філософських роздумах поета. У тексті, що починається рядком «Душа безсмертна!», Франко здійснює радикальну деконструкцію метафізичного страху. Він прямо заперечує страх перед релігійними уявленнями, називаючи їх продуктом людської уяви: «*лякаються, мов діти, мар, що породила їх уява*». Тут страх демістифікується, переводиться у площину антропології: людина сама створює свої страхи й сама ж стає їхньою жертвою. Таким чином, поет пропонує модель «антистраху» через раціональне усвідомлення його природи. У поезії «Декадент» страх втрачає свою негативну конотацію і постає як критерій життєвої позиції: «*а боротьби життя мені не страх*». Відсутність страху тут означає активну, вольову позицію, спрямовану на дію і творення. Це вже не страх як досвід, а його подолання як етичний вибір. Цікавою є також поява іронічно-дидактичного виміру страху в «Строфах», де «дурного страх» стає символом обмеженості, глупоти, небажання діяти. У цьому випадку страх виступає як негативна соціальна характеристика, як ознака духовної інертності. Водночас Франко глибоко відчуває соціальний і екзистенційний страх, пов'язаний із реальністю народного життя. У великому соціально-поетичному фрагменті («В село ходив...») страх проявляється у різних формах: страх смерті (старий Панас), страх бідності, страх перед чужим (реакція матері), страх перед владою (сцена з податками), страх як загальний фон існування. Тут страх стає колективним досвідом, що пронизує все життя громади, формуючи атмосферу тривоги, недовіри й відчаю.

Таким чином, у поезії Івана Франка топос страху постає як багатовимірна структура, що включає:

— екзистенційний страх перед безглуздя
і смертю;

— психологічний страх перед почуттям
і втратою контролю;

— соціальний страх як наслідок бідності,
нерівності й історичних умов;

— міфологізований і водночас раціоналізова-
ний страх;

— подоланий страх як етичну позицію.

Франко не лише фіксує страх як стан, але й досліджує його природу, межі та можливості трансформації. Саме тому його поезія є ключовим етапом у формуванні українського поетичного дискурсу страху, який у подальшому розвиватиметься й модифікуватиметься в різних історичних і естетичних контекстах.

2. У поезії Володимира Самійленка страх набуває україноцентричного (патріотичного) виміру й проявляється як тривога за долю нації та духовну цілісність України. Твір «Україні» демонструє поєднання глибокої любові до Батьківщини з усвідомленням її страждань, що породжує моральний страх — страх перед неможливістю бути корисним у тяжкі часи та перед втратами, які зазнає народ. Цей страх активізує духовну енергію автора, перетворюючи тривогу на мотив для творчості та активного морального вибору. Топос страху у Самійленка організований через контраст між минулою наївною уявою про країну-державу й сучасним баченням її мук. У дитинстві образ України постає радісним, ясним і чарівним, тоді як дорослий погляд усвідомлює страждання народу й неминучі втрати. Страх перед цими втратами не паралізує, а навпаки — стимулює активність, виховує внутрішню мужність і готовність до самопожертви. У поезії проявляється ідея, що страх у поєднанні з любов'ю до Батьківщини стає мобілізуючою силою, що веде автора до самовідданої праці та творчого служіння. У комплексі з топосом страху в Івана Франка, який підкреслює боротьбу добра й зла в ширшому, універсальному сенсі, у поезії Володимира Самійленка страх набуває конкретно національного, патріотичного виміру. У поєднанні ці два підходи дають змогу простежити в українській літературі XIX — початку XX століття розвиток образу страху як складного психологічного, етичного й духовного феномену, який водночас є джерелом тривоги, натхнення та моральної сили.

3. На прикладі віршованих текстів Миколи Вороного, Левка Лепкого та Олександра Олеся

також можна простежити різні модуси страху, що формують топос «тривожного очікування» та «загрози». Так у вірші Вороного «Іванові Котляревському» страх постає як соціально-історичне переживання: «По широких степах ще котилась луна, / Марний відгук кривавої січі». Тут відлуння минулого — символ колективної травми — накладається на сучасний авторів момент, породжуючи атмосферу тривоги. Автор протиставляє страх і сміх Івана Котляревського, що реготав «охоплений гнівом»: сміх стає способом морального й психологічного подолання історичної загрози, тобто страху. Таким чином, переможений страх у Вороного не лише негативне переживання, але й стимул активності, пробудження національної свідомості та культури опору.

Левко Лепкий у пісні «Бо війна війною» трансформує страх у індивідуальне, навіть тілесне переживання: загроза проявляється через тілесні ризики («Як не заб'є тебе гостра куля, / То копитом замість кулі б'є кобила») і обставини випадкової смерті. Страх набуває сатиричного та іронічного забарвлення, поєднуючи високе й буденне, що демонструє народну психологію війни як одночасно екстремальний і життєво-буттєвий досвід. Виявляється типологія страху, що охоплює не лише зовнішню загрозу, але й соціальні, еретичні, еротичні взаємодії, які поглиблюють переживання небезпеки.

В Олександра Олеся страх постає як складова міфологічно-історичної уяви. У текстах «Княжа Україна» він формує топос містичних і військових загроз. У розділі «Війна Ігоря з арабами й персами» страх охудожнюється через масштабність воєнних подій, небезпеку пересування й загрозу смерті, що підсилюється описом руху військ і звуками битви: «Заревли в страху верблюди, / Повернулися слони». У розділі «Святослав» страх набуває інтимного, дитячого відтінку, пов'язаного з уявою дитини та турботою матері: «Правда — щось страшне приснилось?! / Спи: давно всі діти сплять». Таким чином, в Олеся страх функціонує і на історичному, і на психологічному, і на міфологічному рівнях, інтегруючи особистий і колективний досвід загрози.

Таким чином, топос страху у зазначених творах постає не лише як емоційне переживання, але і як потужний символічний і наративний механізм, що об'єднує історичне, соціальне й психологічне, а також формує морально-естетичний досвід читача, закликаючи до осмислення минулого, подолання небезпек та усвідомлення культурних цінностей.

4. У продовженні академічного аналізу топосу страху в українській поезії початку ХХ століття тексти Петра Карманського, Степана Чарнецького та Миколи Зерова демонструють специфічну естетику тривожного переживання, що збагачує і розширює концепт страху як культурного та психологічного феномену.

Петро Карманський у віршах «Емігранти», «В моїй душі страшна порожня...» та «Kennst du das Land?» фіксує страх як колективний і соціальний досвід. У «Емігрантах» топос страху проявляється через образ вимушеного переселення, де фізична небезпека (голод, насильство, «свє злощасний блиск багнетів») переплітається з екзистенційним занепокоєнням і розпукою людей, які змушені емігрувати — залишати рідну землю. Віршова композиція будується на контрасті між весняною красою природи й людською трагедією: природа, яка мала б символізувати життя й відродження, стає тлом для страху й знемоги, посилюючи емоційний вплив на читача. Страх у Карманського — не лише відчуття фізичної небезпеки, а й психологічна травма вимушеного розлучення з домівкою, родиною, культурними коренями. У «Kennst du das Land?» страх у Карманського стає політичним і цивілізаційним феноменом. Автор зображує країну як простір постійної загрози та моральної кризи: «де вічна тьма неволі...», «де всякий блиск краси придержують під спудом», «де товче в народну грудь несказаний одчай». Топос страху тут виступає як структура суспільного болю та безвиході, де соціальна й особиста травма співіснують у символічному просторі країни. Автор підкреслює історичну та культурну природу страху, пов'язуючи його із загальнонародною пам'яттю страждань.

Степан Чарнецький у циклі «З невисланих листів» моделює топос страху через мотиви ізоляції, фізичного болю та психологічної напруги. У другій частині листа описується досвід перебування у шпиталі: «Дрижать в повітрі смутки і терпіння, / І зимна смерть чайться біля стін». Тут страх пов'язаний з тілесною вразливістю, присутністю смерті та неможливістю уникнути страждання. Автор створює емоційно насичене поле, де топос страху взаємодіє з просторовою і часовою дезорієнтацією («Довга, довга, як вічність, дорога»), підкреслюючи психологічну напругу між минулим і теперішнім, реальністю й пам'яттю.

У поезії Миколи Зерова страх набуває як персонального, так і міфологічного виміру. У його «Навсикаї» він проявляється через сцену очікування й соціальної підпорядкованості: «Служниць, пойнятих острахом німим», де

страх виникає як емоційна реакція на авторитет і силу вищої ієрархії. У «Superstitio» страх стає психологічним, екзистенційним переживанням, пов'язаним із неминучістю й передчуттям небезпеки: «Що кращий день нам упаде на пай, / То тяжча ніч і зліша нам розплата». Автор досліджує феномен забобонності й тривожних передчуттів, показуючи, як страх проникає в буденність, навіть у середовище домашнього затишку.

5. Продовжуючи академічний аналіз топосу страху та тривоги в українській поезії ХХ століття, зазначимо, що у творах Михайля Семенка, Тодося Осьмачки та Леоніда Мосендза — трансформація індивідуального переживання у складний символічний та соціально-історичний контекст.

У поезії Михайля Семенка («Альбатроси», 1917) страх виступає як екзистенційний феномен, що пронизує внутрішній світ ліричного суб'єкта. Тема розпаду серця, «надвоє розколеного», а також видимість «оголеного» внутрішнього світу породжує відчуття уразливості та абсолютної відкритості перед невідомим. Образи «крижаних привидів страхіть» та крилатих альбатросів над душею створюють метафізичну перспективу страху, поєднуючи природні явища та внутрішні психологічні процеси. Семенко виводить страх як реакцію на ізоляцію та дисонанс між індивідуальним та колективним, де «електрика» стає символом тимчасового заспокоєння, механічного забуття, що відновлює суб'єкта у світі хаотичних зовнішніх подразників. Соціальний аспект страху проявляється через заклик до дії: «дайте людей сюди, дайте реву, стогону, реготу, дайте ворога!», де напруга індивідуальної тривоги перетворюється на активний екзистенційний імпульс.

У поезії Тодося Осьмачки страх органічно інтегрований у національно-історичний контекст. Його рання творчість («Круча», 1922; «Скитські вогні», 1925) демонструє складний синтез особистого тривожного досвіду та колективної долі України. У віршах, таких як «На Ігоревому полі» та «Труни в гаях», страх, передчуття катастрофи та трагедії українського села оформлюються через символічні образи: кривавих борон на небі, трун, оплакуваних «ягодами-кров'ю». Важливо, що в Осьмачки страх не є пасивним переживанням — він структурно пов'язаний із моральною та творчою позицією поета, з його сприйняттям історичної місії народу. Тривожні образи ранніх 20-х років — голод, повстання, придушення — формують у нього специфічну естетику страху, що поєднує емоційне, етичне та символічне

начало, закріплюючи топос тривоги в площині національного досвіду.

У поемі Леоніда Мосендза («Волинський рік») страх, тривога та їх естетична трансформація проявляються у деталях побутового та природного життя, пов'язаних із календарними обрядами й соціальними ритуалами. Приміром, у частині «Спів шостий» страх і тривога втілюються через розгортання комічно-драматичного конфлікту під час посту: чернець приховує порося під рясою, а страх перед можливим осудом і моральною провиною стає сюжетним осередком поетичного наративу. Тут страх поєднаний із переживанням щоденних турбот, з моральним контролем, що накладається на індивідуальну свободу, і трансформується в комічний та водночас символічний досвід. У поезії Мосендза страх не метафізичний, як у Семенка, і не історичний, як у Осьмачки, а соціально-побутовий, інтегрований у культурні практики та фольклорні наративи.

6. У контрасті, у поезії Романа Купчинського страх майже відсутній як категорія, він замінюється усвідомленою відвагою: «*Не сміє бути в нас страху / і жадної тривоги*», що виражає активний, волюнтаристський тип героїзму. Тут страх не ідентифікується як внутрішнє потрясіння, а трансформується в соціально-історичний імператив, пов'язаний із колективною мужністю та готовністю до боротьби.

У Богдана-Ігоря Антонича топос страху набуває більш метафізичного й символічного характеру. У «Дно пейзажу» та «Похмурому гімні» він є елементом природного й космічного порядку, нерозривно пов'язаний із органічною цілісністю світу («*Хто будить в серці тужну н'янкість / і хто колише темний страх твій?*»). Страх тут має психофізіологічне й екзистенційне підґрунтя, його причини та наслідки часто невидимі та непрогнозовані, а переживання — глибоко індивідуальні, що відображає внутрішню напругу людини перед непізнаним світом та неминучою долею.

Системний аналіз цих поетичних текстів дає змогу констатувати, що топос страху в українському модернізмі 1910–1930-х років має багатовимірну структуру: він синтезує внутрішню психофізіологічну тривогу, соціально-історичну небезпеку, стихійну природу та морально-етичну відповідальність особистості. У семантичній площині страх коливається між паралічем і мобілізацією, між відчуттям беззахисності та героїчною готовністю, що в цілому відображає складну психологію сучасності й модерністську експериментальну художню свідомість.

7. Тема страху у творчості Миколи Руденка та Леоніда Полтави має спільні риси, проте її прояви тісно пов'язані з особистою біографією поетів та історичними обставинами їхнього життя. Микола Руденко — український поет, дисидент, політв'язень радянських таборів. Його досвід репресій та ув'язнення визначив багатовимірність страху у творчості: він органічно поєднується з темами пригніченості, боротьби та духовного визволення — як страх перед історичною катастрофою. У вірші «*Чи прокленем, чи возвеличим...*» страх пов'язаний із масштабними історичними руйнаціями: «*Вона кістками мільонів / Знов нашкребе свої скрижалі*». Це колективний, екзистенційний страх перед безмежною історичною силою. У вірші «*Я визрів і прозрів...*» Руденко трансформує страх у внутрішню силу: «*Я страх відкинув геть, байдужий став до болів*». Це психологічна позиція дисидента, де страх стає поштовхом до морального та духовного зростання. У поемі «*Вічна вдова і диявол*» — образ Євпраксії, що бореться з темними силами, втілює страх за майбутнє народу та культурної спадщини. Страх тут не лише фізичний, а й духовний та соціальний: «*Немила стала материнська хата — / Шкребеться у хлоп'ячі душі страх: / Вискакують із печі бісенята, / Регочуться й танцюють по кутках*». У пізніх віршах («*Феномен людини*», «*Провина перед Всесвітом*») страх поєднується з космічними масштабами, трансформуючись у благоговійне передчуття: «*Як жалко тих, кого долає страх / І нища радість насолод чуттєвих*». Тобто страх у поезії багатовимірний — історичний, соціальний, екзистенційний; він пов'язаний із пригніченістю та репресіями, але також стає точкою відліку для духовного зростання та морального подвигу.

Леонід Полтава пройшов через трагічні події війни, радянського підпілля, концтабори та повоєнне життя в таборах для біженців у Німеччині. Цей досвід сформував особливу палітру страху в його поезії та прозі — переважно зовнішнього, конкретного та драматичного. У ранніх його творах («*За мурами Берліну*», «*Жовті каруселі*») страх відображає пережите поетом у концтаборах, війні та поневіряннях. Це страх виживання, страх втрат та руйнування. Новели та поезії Полтави відображають людську безпорадність перед техногенними катастрофами («*Чорнобильська поема*») та несправедливістю: від поствоєнних таборів до труднощів української діаспори. Образи війни та поневірянь створюють драматичний та емоційно насичений топос страху, який впливає на читача безпосередньо та відчутно.

8. На відміну від Руденка й Полтави, Павло Глазовий використовує страх як матеріал для гумору, демонструючи, що сміх може бути ефективним механізмом боротьби зі страхом. У гуморесці «Лікарі та хворі. Ліки від страху» пацієнт переживає панічний страх перед зубним болем, а лікар пропонує «випити» — і страх миттєво трансформується в іронічну впевненість: «А чого мені боятись? Ну скажи, чого?» Тут страх стає об'єктом комічного дистанціювання, страх як сюжетна метафора: у «Зайчики та рибка. Небезпечне полювання» страх під час мисливської пригоди перебільшений до комічного абсурду. Розмова між героями перетворює небезпеку на жарт: щоб «набігтися страху», навіть полювання на вовчиська не обов'язкове, бо сміх знімає напруження. Тобто для Глазового гумор стає активною стратегією протидії страху. Страх не паралізує — його можна обіграти, перевести в комічну площину, психологічно ослабити й навіть подолати через сміх.

9. Дмитро Павличко у циклі «Ностальгія» акцентує увагу на психологічному переживанні страху, пов'язаного з особистою свободою та відповідальністю. У першій частині поеми, де ліричне «я» розмірковує над труднощами бути собою після тривалого стану неволі, страх постає не лише як реакція на зовнішні репресії, а і як внутрішнє почуття сумніву та морального терору: лірична суб'єктність змушена зіставляти власну свободу із моральною відповідальністю: «Дозволено, та вибирай сама, / На що ти здатна, будучи на троні». Тут страх набуває етичного та психологічного виміру — боязнь вчинити зло, не скориставшись своїм правом обирати, стає внутрішньою драмою. Страх, пов'язаний з минулим досвідом катувань і репресій, формує відчуття моральної та соціальної тривоги: «Коли тебе в'язали й мордували, / Тягнули від письмового стола / в набиті страхом камери й підвали». Павличко описує страх як структурний компонент історичного травмування особистості. Таким чином, страх у тексті Павличка не є лише фізичною реакцією — це багатовимірне переживання, яке включає соціальну, моральну та екзистенційну площини.

Якщо аналізувати текст Марти Тарнавської «Макіявелівський полуденок з Архипенком» у контексті топосу страху, то можна відзначити певну особливість: страх як відсутній або трансформований мотив. На відміну від Павличка, де страх присутній як переживання насильства, репресій і історичної загрози, у Тарнавської він суттєво трансформований: ліричний образ короля Соломона тут не викликає страху, а радше пошану, довіру

та моральне підпорядкування: «Не страх, а довіру і гідність буди / і підуть за покликом люди». Страх як класичний політичний чи соціальний інструмент влади відсувається на задній план; натомість авторка пропонує інтелектуальну й естетичну форму влади, де порядок і сила базуються на харизмі, мудрості та внутрішньому авторитеті.

У топосі страху в Бориса Олійника на прикладі поеми «Крило» можна виділити кілька важливих моментів, які відрізняють його від Павличка чи Тарнавської. У поемі страх постає як постійна й невидима загроза, що супроводжує людину через реалістичні й містичні події: Сусід-завидюха — типовий носій страху для оточення: його присутність, сад за парканом, «собаки не любили його, страх!», дебелий ціпок, яким він загрожує, створюють атмосферу постійного тривожного очікування. Присутня психологічна дія страху на інших персонажів: юнак спіткнувся на мертвого журавля й «сахнувся дико», бачачи у мертвому оці своє старіння. Страх тут не лише фізичний, а й екзистенційний, пов'язаний із усвідомленням власної смертності й часу. У фіналі страх стає категорією моральної відповідальності: дядько вже не боїться суду, але його «страх щодня вбивав» — тобто внутрішня совість і страх перед вищим порядком стають неминучим покаранням.

Аналізуючи запропоновані тексти в контексті топосу страху, можна виділити особливості у творчості Бориса Мозолецького, Василя Стуса. У поезії Мозолецького страх представлений як соціально-психологічний та моральний феномен, страх перед людьми і їхньою сліпотою: «А люди, нарікаючи на долю, / Боятся, темні, очі підвести». Автор показує, що люди боятися подивитися правді в очі, бо правда завжди викликає дискомфорт. Тут страх соціальний, колективний, пов'язаний з моральною пасивністю та корумпованістю.

У Василя Стуса, зокрема у його вірші «Еволюція поета», страх набуває інтенсивного психологічного та екзистенційного виміру, відбувається фрагментація суб'єкта та страху як внутрішньої сили: «Геніальний поет / роздвоївся (на себе і страх!)». Стус відтворює страх як складову сутності поета, що розриває його на частини, спричиняє внутрішню напругу. Страх не лише загроза, а й активний агент, що формує поведінку оточуючих («перелякани зустрічні / шанобливо вступали йому дорогу»), страх як духовний і метафізичний феномен: «і обсідає душу, мов упір». Тут страх виступає як темна сила, що тісно пов'язана зі смертю і обмеженістю людської долі, невід'ємна частина

творчої долі поета, його свідомості. Висновок: у Стуса страх — це екзистенційний, внутрішній і трансформаційний процес, що впливає на свідомість поета й на його ставлення до світу. У порівнянні трьох авторів топос страху в Бориса Мозолевського має соціально-моральний і колективний характер: він виявляє людську сліпоту та моральне безсилля. У Василя Стуса страх екзистенційний, внутрішній, він виступає складовою сутності поета й водночас джерелом прозоріння та боротьби.

10. У сучасній українській поезії страх постає як багатовимірний топос, який охоплює екзистенційні, соціальні, психологічні та духовні аспекти людського досвіду. Аналіз різних авторських підходів дає змогу виділити шість ключових сфер, у яких проявляється страх. Страх у низці текстів пов'язаний із фундаментальними питаннями життя й смерті, небезпекою буття та духовного досвіду. Анатолій Матвійчук у текстах «Страх» та «Іоан Предтеча» подає страх як екзистенційний і духовний феномен: він постає як наслідок відчуження від Бога та втрати морального орієнтира: *«Чим далі ми відходимо від Бога... Тим більше озираемось убого, / Не в змозі власний страх перемогти»*. Водночас у «Іоані Предтечі» страх трансформується у моральний заклик і стимул до духовної відваги: *«Хай Дух Святий тебе крилом торкнеться / І ангели заплачуть в небесах, / І мужність увійде до твого серця, / Щоб ти поніс свій хрест, забувши страх!»* Як зазначає Оксана Шалак, страх смерті постає як «найбільший у світі страх», що виникає у чернечому контексті, в тиші та темряві печер, коли «людське і божественне перетинаються». Цей страх є інтимним і духовним, пов'язаним із усвідомленням неминучості та таїнства смерті. У подібному екзистенційному ключі Олена Балера описує страх вічності, коли «герой не здатен забути жах вічності» й втрачає контакт із нормальним людським досвідом. Юрій Заруцький у свою чергу відтворює страх як колективний, апокаліптичний досвід через образи «зими, стогону дерев, кривавіння землі». У цих творах страх стає способом переживання фундаментальної неминучості: смерті, кінця світу, духовного випробування. Інші автори концентруються на індивідуальному страху перед соціальними, моральними чи психологічними загрозами. Часто страх пов'язаний із дитячим досвідом та загрозами, що спричиняють втрату невинності. У поезії Ольги Башкірової («Діти») дитячі персонажі переживають страх дикої природи, самотності та агресії у формі ігор та небезпек. Марина Соколян у «Побутовій магії»

трансформує життєві страхи в символічні ритуали, що позначають перехід до дорослості. Таким чином, страх стає засобом ідентифікації себе у світі та символом втрати захисту.

Таким чином, сучасна українська поезія презентує страх як багатовимірний мотив, що поєднує екзистенційне, соціальне, психологічне, духовне та естетичне. Автори демонструють здатність інтегрувати інтимне переживання страху із символічною репрезентацією, що організовує психологію героїв і структуру їхнього тексту.

11. У ритмопрозі Героя України (посмертно), поета Тараса Матвіїва «Мої думки» страх постає як фундаментальна категорія, що поєднує екзистенційний, соціальний і духовний виміри. Автор змальовує страх як переживання неминучої втрати та смерті, зокрема через трагічну загибель героїв сучасної України. В особистісному й колективному вимірі він проявляється як гіркий досвід втрати: *«Нема горя страшнішого, ніж те, що в очах матері, яка поховала свою дитину...»* — переживання, що резонує з історією власної родини рецензента, де бабуся поховала доньку, що підкреслює універсальність материнського болю (Павлюк, 2023). Екзистенційний страх у творчості Матвіїва переплітається з темами любові та смерті: «Духовно-душевні пари “любов-свобода”, “любов-смерть” — зв'язані метафізично, алхімічно» (Матвіїв, 2022). Цей топос, споріднений з поетикою Еросу і Танатосу, виявляється у передчутті смерті та свідомому проживанні небезпеки: *«Трусить душу, як рибу об лід. То страх заживо вмерти»* (Павлюк, 2023). При цьому страх не зводиться до суто негативної емоції: він перетворюється на духовний і творчий імпульс, що структурно організовує текст і психологію героїв. Через поетичні фрагменти, ритм і символи (маки в житі, чорний лід, свічка) страх стає засобом емоційного й духовного переживання: він формує атмосферу, драматизує ситуації і водночас дає змогу автору трансформувати особистий біль у колективний досвід. Духовно-містичний вимір страху в Матвіїва тісно пов'язаний із релігійною символікою та екзистенційною медитацією: *«І знову діогенова кімната: / чорні крихти на столі... Свіча зів'яло опустила віск... / Крісло ледь стояло, на одній картавій ніжці...»* (Матвіїв, 2022). Тут страх слугує не лише переживанням загрози, а й інструментом самопізнання, духовного очищення та розкриття людської відповідальності.

Висновки. Українська поезія послідовно демонструє трансформацію страху з рівня емоції

до рівня світоглядної категорії: від безпосереднього переживання — до осмислення страху як стану буття. У цьому сенсі страх стає маркером межових ситуацій, де людське існування відкриває свою крихкість і водночас свою глибину. Окремий різновид становить страх творчості — страх «чистого аркуша», який супроводжує сам акт письма. У поетичній свідомості ХХ–ХХІ століть цей страх постає як боротьба з мовчанням, із невизначеністю слова, з небезпекою невизначеності. Поет, опиняючись перед «білою сторінкою», переживає не лише технічну складність, але екзистенційний виклик: чи здатне слово вмістити досвід, чи не зрадить воно реальність. Таким чином, творчість стає формою подолання страху, але водночас і його постійним джерелом. Не менш важливим є міфологічний і хтонічний вимір страху, який укорінений у колективному підсвідомому. Українська поетична традиція активно використовує архетипні образи — демонологічні постаті, темні сили, «потойбічні» ландшафти — як символи глибинних, часто неусвідомлюваних страхів. У сучасному контексті до таких архетипів долучаються новітні травматичні топоси, зокрема Чорнобиль, що функціонує як знак техногенної катастрофи й водночас як метафора невидимого, але всюдисущого страху, війна... Водночас страх у поезії часто розгортається у взаємодії з вірою, утворюючи одну з ключових опозицій духовного досвіду. Віра постає як можливість трансценденції страху, як спосіб його осмислення й подолання. Образи сакрального — ангели, суд, Божа присутність — не лише підсилюють інтенсивність страху, але й надають йому сенсу, переводячи його з площини хаосу в площину морального й духовного вибору. Окремим важливим механізмом «знетронення» страху є сміхова культура, яка функціонує як інструмент його деконструкції. Сатира, іронія, гротеск дають змогу вивести страх із сакралізованої площини, зробити його об'єктом гри й критичного осмислення. У цьому сенсі гумор не заперечує страх, а трансформує, знімаючи його паралізуючу силу. Окремий пласт становить страх смерті, який у поезії ХХ–ХХІ століть набуває виразного історичного виміру. Досвід репресій, воєн, масових катастроф формує колективну пам'ять страху, що трансформується у поетичних текстах у мотив протесту, пам'яті та опору. Страх смерті тут постає не лише як індивідуальне переживання, але як символ загальної

історичної травми. У цьому ж річищі розгортається й топос страху майбутнього, пов'язаний із дистопійними та антиутопічними уявленнями. Поети різних часопросторів та поколінь виступають своєрідними «провісниками», медіаторами, психотерапевтами індивідуальних та соціальних тривог, фіксуючи страх перед невизначеністю, перед можливими катастрофами, перед деградацією людського світу. У таких текстах страх стає не лише реакцією на минуле або теперішнє, але й проекцією в майбутнє. Не менш важливим є просторовий вимір страху — його геопоетика. Ландшафти української поезії (пустки, ліси, замкнені простори, зруйновані міста, поле бою...) виступають носіями страху, формуючи особливу атмосферу тривоги. Екологічні катастрофи, техногенні та воєнні руйнування, спустошені території стають новітніми топосами страху, що поєднують природне й культурне. Варто також враховувати гендерні та вікові аспекти страху, адже він функціонує як соціально сконструйований досвід. Дитячі страхи, трансформуючись у дорослому віці, набувають нових форм, але зберігають архетипну основу. Поезія емоційно відображає ці трансформації, демонструючи різні способи переживання страху залежно від життєвого досвіду. Нарешті, особливий вимір становить метафізика тиші — страх перед невимовним, перед зникненням сенсу, перед забуттям. Тиша в поетичному тексті стає не лише відсутністю звуку, але простором граничного переживання, де слово вже не здатне повністю виразити досвід. У цьому мовчанні страх досягає своєї крайньої форми, але водночас відкриває можливість для нового смислотворення. Соціально-психологічний вимір страху у поетів-воїнів (на прикладі дискурсу Тараса Матвіїва) оприявляється через переживання війни та загроз для колективної свідомості нації. Тут страх колективний, пов'язаний із смертю, війною і втратою безпеки, що резонує з класичною концепцією топосу страху як культурного мотиву, що поєднує індивідуальне в соціальне. Врешті, герой перемагає страх. Таким чином, топос страху в українській поезії постає як багатовимірна система образів, мотивів і смислів, що охоплює різні рівні людського існування — від тілесного до метафізичного, від індивідуального до колективного. Його подальший аналіз у конкретних поетичних текстах дасть змогу виявити не лише спільні закономірності, але й індивідуальні авторські стратегії осмислення страху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Kyzlyova V., Vasylieva M. The Phenomenon of Fear in Ukrainian Literature for Children and Youth about the Events of the Holodomor of 1932–1933. *ACNS Conference Series: Social Sciences and Humanities*, 3, 2023. 6–8 pp.
2. Luckyj G. S. N. *Ukrainian Literature in the Twentieth Century: A Reader's Guide*. Toronto: University of Toronto Press, 1992. 136 p.
3. Матвіїв Т. Мої думки. Ритмопроза. Львів : Колір ПРО, 2022. 184 с.
4. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства і критики. Київ : Академія, 2010. 515 с.
5. Pavlyshyn M. *Ukrainian Literature: A wartime guide for anglophone readers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2025. 90 p.
6. Павлюк І. «Заплющити очі і згадайте про маки в житті»...: Відгук на книгу Героя України, загиблого лейтенанта: «Матвіїв Тарас. Мої думки. Ритмопроза». *Українська літературна газета*, 2023. № 2. С. 32–33.
7. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія — проза — драма — есей / упорядкув., передм., післям. Ю. Лавріненка; післямова Є. Сверстюка. Київ : Смолоскип, 2008. 976 с.
8. Sabat H., Kravchenko L., Lazirko N., Zvarych V., Vovk O. Images and Themes of World Literature in the Ukrainian Literary Space of the 19th and 20th Centuries: Specifics of Reception. *International Journal on Culture, History, and Religion*, 7(SI1), 2025. Pp
9. Слюніна О. В. *Українська література ХХ століття : навч.-метод. посіб.* Харків : Вид-во НУА, 2014. 156 с.

REFERENCES

1. Kyzlyova, V., & Vasylieva, M. (2023). *The Phenomenon of Fear in Ukrainian Literature for Children and Youth about the Events of the Holodomor of 1932–1933. ACNS Conference Series: Social Sciences and Humanities*, 3, 6–8.
2. Luckyj, G. S. N. (1992). *Ukrainian Literature in the Twentieth Century: A reader's guide*. Toronto: University of Toronto Press, 136 p.
3. Matviyiv, T. (2022). *Moi dumky. Rytmoproza*. Lviv: Kolir PRO, 184 p. [in Ukrainian].
4. Naienko, M. K. (2010). *Istoriia ukrainskoho literaturoznavstva i krytyky*. Kyiv: Akademiia, 515 p. [in Ukrainian].
5. Pavlyshyn, M. (2025). *Ukrainian Literature: A wartime guide for anglophone readers*. Cambridge: Cambridge University Press. 90 p.
6. Pavlyuk, I. (2023). “Zapliushchit ochi i zghadaite pro maky v zhyti”...: Vidhuk na knyhu Heroia Ukrainy, zahybloho leitenanta: “Matviiv Taras. Moi dumky. Rytmoproza”. *Ukrainska literaturna hazeta*, 2, 32–33 [in Ukrainian].
7. Lavrinenko, Yu. (Ed.). (2008). *Rozstriliane vidrodzhennia: Antolohiia 1917–1933: Poeziia — proza — drama — esei* (pisliamova Ye. Sverstiuka). Kyiv: Smoloskyp, 976 p. [in Ukrainian].
8. Sabat, H., Kravchenko, L., Lazirko, N., Zvarych, V., & Vovk, O. (2025). Images and Themes of World Literature in the Ukrainian Literary Space of the 19th and 20th Centuries: Specifics of reception. *International Journal on Culture, History, and Religion*, 7(SI1), 765–790.
9. Sliunina, O. V. (2014). *Ukrainska literatura XX stolittia*. Navchalno-metodychnyi posibnyk, Kharkiv: Vyd-vo NUA, 156 p. [in Ukrainian].

Ihor Pavlyuk

Taras Shevchenko Institute of Literature,
National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0001-8698-3498>
e-mail: pavlyuk196767@gmail.com

**THE TOPOS OF FEAR IN THE TEXTS OF UKRAINIAN POETS
(FROM IVAN FRANKO TO TARAS MATVIYIV)**

The article examines the functioning of fear as a culturally and poetically codified topos in Ukrainian literature from the late nineteenth century to the present. The relevance of the study is determined by the need for a systematic understanding of fear not only as a theme or emotional state, but as a structural element of artistic thinking that reflects historical, social, and existential transformations of the national experience. The subject of analysis is the semantic, imagistic, and functional manifestations of the topos of fear in poetic texts from different historical periods. The research problem lies in identifying the patterns of formation and transformation of the topos of fear, as well as in clarifying its role in the organization of the poetic text as a metaphysical code of cultural memory. The methodological framework is based on models of topical studies, existential philosophy, hermeneutics, and structural-semiotic analysis, which make it possible to interpret fear as a multi-layered phenomenon — from psychological experience to the semantic core of the text. The study establishes that the topos of fear in Ukrainian poetry is multidimensional in nature, encompassing existential, social, historical, psychological, and metaphysical aspects. In the works of Ivan Franko, it appears as a complex system of moral anxiety and spiritual self-cognition, whereas in the modernists of the early twentieth century it reflects cultural crisis and historical, particularly wartime, traumas. In contemporary poetry, particularly in the rhythm-prose of the fallen poet-warrior Taras Matviyiv, fear acquires a collective and wartime dimension, combining personal experience with national memory. The scientific novelty of the study lies in the comprehensive analysis of the topos of fear as a structural category of Ukrainian poetry in a historical perspective, as well as in revealing its transformation from an individual experience into a cultural archetype. Prospects for further research are associated with expanding the corpus of texts, cross-cultural comparisons, and deepening the analysis of emotional topos in literature.

Keywords: topos of fear, Ukrainian poetry, existential poetics, cultural memory, emotional structures of the text, Ivan Franko, Taras Matviyiv.

*Стаття надійшла до друку 03.03.2026.
Прийнято до друку 05.05.2026.*